

Ewa Józefa Jezierska

"Żyjemy dla Pana, umieramy dla Pana..." : św. Paweł o proegzystencji chrześcijanina w 2 Kor 5,15 i Rz 14,7-8

Collectanea Theologica 59/3, 27-33

1989

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

s. EWA JÓZEFA JEZIEJSKA OSU, WROCŁAW

«ŻYJEMY DLA PANA, UMIERAMY DLA PANA...»

Św. Paweł o proegzystencji chrześcijanina
w 2 Kor 5, 15 i Rz 14, 7—8

Lata 60-te naszego stulecia postawiły przed człowiekiem współczesnym problem aktualności orędzia Jezusa Chrystusa, pytanie o sens życia i nauczania Jezusa Chrystusa dla dzisiejszego człowieka. Wśród teologów zajmujących się odpowiedzią na powyższe pytanie wiele uwagi zagadnieniu poświęcił H. Schürmann, zwłaszcza w swojej pracy *Jesu ureigner Tod*¹. Autor stara się pokazać ukierunkowanie całego życia Jezusa na Ojca, świadome zmierzanie Jezusa poprzez słowa, czyny ku zadośćuczynnej i zastępczej śmierci z posłuszeństwa Ojcu po to, „aby ci, którzy żyją, nie dla siebie żyli” (2 Kor 5, 15; por. Rz 14, 7). Ten Jezus, żyjący dla Ojca Syn Boży, który poprzez Wcielenie, śmierć krzyżową, a także poprzez całe ziemskie życie okazał swoją miłość ku Bogu i człowiekowi, jest obecnie, podczas eonu doczesnego, wzorem dla chrześcijanina. Jest wzorem moralnego życia i równocześnie jest jedynym zwornikiem i spełnieniem wszelkich dążeń ludzkich, spełnieniem także oczekiwań całego stworzenia. H. Schürmann nazywa życie Jezusa dla Ojca i równocześnie dla drugich proegzystencją.

Myśl niemieckiego teologa w Polsce przybliżył A. Nossol². Zajmując się życiem chrześcijańskim (proegzystencją chrześcijan), autor wskazuje — w szeregu swoich prac — na kryterium postępowania wierzącego, jakim jest Jezus Chrystus. Dla A. Nossola proegzystencja Jezusa Chrystusa jest miarą i wzorem (modelem) życia; w niej zawarte jest wezwanie do naśladowania Go. Pro-egzystencja (zdaniem A. Nossola) jest przejściem od „bycia dla siebie” do „bycia dla innych”, od koncentracji na własnym „ja” do otwarcia się na innych, jest rezygnacją z „ja” na rzecz związania swojej egzystencji z ukierunkowaną na Boga i człowieka egzystencją Jezusa Chrystusa.

Artykuł niniejszy pragnie poświęcić nieco uwagi samemu terminowi „proegzystencja”, by następnie ukazać Pawłową wizję życia zawartą w 2 Kor 5, 15 i Rz 14, 7—8.

¹ Por. H. Schürmann, *Jesu ureigner Tod. Exegetische Besinnungen und Ausblick*, Freiburg i. B. 1975.

² Por. A. Nossol, *Teologia na usługach wiary. Wokół zagadnień odnowionej teologii*, Opole 1978; tegoż autora: *Chrystologia Karola Bartha*, Lublin 1979; tenże, *Jesu Christi Proexistens und Christsein heute*, Coll. Theol. 49 (1979) fasc. specialis, 5—12; tenże, *Chrześcijańska proegzystencja — istnienie i życie dla innych*, Coll. Theol. 49 (1979) z. 2, 18—25.

1. Treść terminu „proegzystencja”

Termin „proegzystencja” nie jest biblijny. Powstał ze złożenia łac. czas. *exsisto*, *-ere* (wychodzić, wydobywać, być, powstawać) i przedrostka *pro-* (przed, na rzecz, wobec /czegoś/, na korzyść). *Proexsisto* znaczy więc: istnieję, jestem dla kogoś drugiego. I chociaż Pismo Święte, jak to zaznaczono, nie zna samego słowa proegzystencja, to jednak jego treść odnaleźć można, przynajmniej częściowo, w greckim czasowniku *proorizo*³. Czasownik ten ma sens uprzedniego ustalenia, określenia z góry (kogoś do czegoś), a więc wyznaczenia czy przeznaczenia kogoś do jakiegoś zadania. *Proorizo* użyty jest tylko w NT i zaledwie 6 razy. W tekstach, w których występuje, podkreśla myśl o uprzednim ustaleniu, ustanowieniu przez wszechwiedzącego Boga całego planu zbawienia dotyczącego osób, czynów, całego dzieła zbawczego, także celu tego dzieła (por. Ef 1, 4). Bóg, jak stwierdza autor listu do Efezjan, „przeznaczył” wiernych (nas) „dla siebie jako przybranych synów przez Jezusa Chrystusa” (Ef 1, 5), a gdzie indziej czytamy, że „przeznaczył na to, by stali się na wzór obrazu Jego Syna” (Rz 8, 29). To przeznaczenie jest tak pewne, że daje już tu, na ziemi, początek przyszłej chwały (Rz 8, 30). Biblijne „przeznaczenie” ma więc sens nadania egzystencji ludzkiej kierunku „ku Bogu” i zarazem „w Chrystusie”, wyznaczenie celu istnienia „dla Boga przez Jezusa Chrystusa”, czy inaczej „dla Chrystusa” i z Nim „dla Boga”. W tym sensie można termin „przeznaczenie” zastąpić terminem „proegzystencja”: istnienie dla Boga w Chrystusie Jezusie, istnienie dla zrealizowania celu, jakim jest synostwo Boże, egzystencja „dla Chrystusa” jako upodobnienie do Jezusa Chrystusa w życiu doczesnym — a więc i poprzez służbę i oddanie się innym — by być do Chrystusa podobnym i w wieczności, w chwale.

2. Św. Paweł o proegzystencji w 2 Kor 5, 15

Pawłowy tekst z 2 listu do Koryntian stwierdza zdecydowanie⁴: „a właśnie za wszystkich umarł Chrystus po to, aby ci, co żyją, już nie żyli dla siebie, lecz dla Tego, który za nich umarł i zmartwychwstał” (2 Kor 5, 15). Przytoczone zdanie jest dygresją Apostoła na temat odkupienia dokonanego przez Krzyż⁵ i równocześnie jest jakby uogólnioną zasadą życia podaną odkupionym Ofiarą Jezusa Chrystusa. Tekst zaczyna się od słów „a właśnie” (w gr. tekście występuje spójnik *kaí*), czym wyraźnie łączy się z wierszem poprzednim, który mówi: „albowiem miłość Chrystusa przynagła nas, pomnych na to, że skoro jeden umarł za wszystkich, to i wszyscy po-

³ Por. K. Schmidt, ThWNT 5, 457.

⁴ Por. E. J. Jezierska, *Proegzystencja chrześcijańska w ujęciu 2 Kor 5, 15*, RBL 1 (1988) 40—43.

⁵ Por. A. Jankowski, *Zarys pneumatologii Nowego Testamentu*, Kraków 1982, 53.

marli” (2 Kor 5, 14). Obydwa teksty łączy zwrot „Chrystus umarł za wszystkich”. Jaką treść przekazuje w. 15 w połączeniu z w. 14?

2 Kor 5, 14 jest Pawłowym stwierdzeniem, że pamiętając o zastępczej śmierci Jezusa Chrystusa za ludzi, czuje się on przynaglony miłością Chrystusa do wszelkich prac i poczynañ apostolskich. Określenie „miłość Chrystusa” wskazuje bądź to na miłość, jaką Chrystus okazał ludziom przez swoje dzieło zbawcze⁶, bądź na miłość Apostoła — wyraz jego wdzięczności — jaką żywi on ku Chrystusowi, odpowiadając na Jego miłość. Wprost czy pośrednio (poprzez miłość ludzką) chodzi więc o miłość Jezusa Chrystusa, której wyrazem była śmierć „za wszystkich”.

Zwrot *hypèr pântôn* (w. 14), czy dalej *hypèr autôn* jest tzw. Pawłową formułą *hyper*, która występuje najczęściej jako sformułowanie *hypèr hêmôn*⁷ (por. Rz 5, 6.8; 14,5; 1 Kor 8, 11 i in.), mający sens zarówno „za”, „w zastępstwie” (kogoś, nas, wszystkich), jak i „dla”, „na korzyść” (kogoś, nas, wszystkich)⁸. Użyty w 2 Kor 4, 14.15 zwrot „za wszystkich” (*hypèr pântôn*) podkreśla uniwersalizm dzieła Odkupienia: wszyscy (*pântes*), bez różnicy ras, narodowości, płci, objęci zostali zbawczą śmiercią Chrystusa⁹. Zatem zdanie „za wszystkich umarł Chrystus” stwierdza, że Jezus Chrystus podjął dobrowolnie śmierć zastępczą (*hypèr*) dla dobra wszystkich ludzi, dla dobra tych, za których umarł. W. 14 dodaje jednak zaraz o odkupionych „(skoro jeden umarł za wszystkich) to i wszyscy pomarli (*apéthanen*)”. W jakim sensie ci, za których Chrystus poniósł śmierć, nie są żywi, lecz są umarłymi? W. 15 stwierdza rzecz wręcz przeciwną: „za wszystkich umarł Chrystus po to, aby ci, co żyją (*hoi zôntes*) ...”. Nie może zatem chodzić w ww. 14 i 15 o śmierć w sensie fizycznym ani o życie w sensie biologicznym. Fizycznie nie można równocześnie być umarłym i żyć. Śmierć i życie trzeba tu rozumieć inaczej, w sensie duchowym, jako uzdolnienie do nowego życia, jako duchową przemianę odkupionych¹⁰: są oni jak umarli, bo odeszli od spraw „tego świata”, a żyją, bo są wprowadzeni w „nowy świat”. Dla św. Pawła charakterystyczne jest używanie metafory o umieraniu i zmartwychwstaniu wiernych z Chry-

⁶ Por. K. Romaniuk, *Postęga apostolska według św. Pawła*, w: *Kapłaństwo w Piśmie Świętym Nowego Testamentu*, Katowice 1972, 192.

⁷ Por. H. Zimmermann, *Neutestamentliche Methodenlehre*, Leipzig 1967, 171; L. Goppelt, *Theologie des Neuen Testaments*, cz. 2, Göttingen 1976, 420; H. Langkammer, *Wprowadzenie do ksiąg Nowego Testamentu*, Wrocław 1979, 64—69; tegoż autora *Ekspiacyjna śmierć Jezusa w najstarszych formułach wiary*, *SlStHist-Teol.* 9 (1976) 19—30.

⁸ Por. K. Romaniuk, *Zbawienie grzesznej ludzkości*, w: *Drogi zbawienia*, Poznań 1970, 102; R. Bultmann, *Theologie des Neuen Testaments*, Tübingen⁶ 1968, 296.

⁹ Por. K. Romaniuk, *Czynny udział Chrystusa w zbawczej inicjatywie Ojca*, w: *Drogi zbawienia*, dz. cyt., 159—160.

¹⁰ Por. C. K. Barret, *The Second Epistle to the Corinthians* (*Harper's New Testament Commentaries*), New York 1973, 169.

stusem dla przedstawienia przemiany, jaka dokonuje się w duszy chrześcijanina od momentu chrztu przez całe życie. O tej przemianie słyszymy w Rz 6, 11: ochrzczeni „umarli razem z Chrystusem grzechowi, a żyją dla Boga w Chrystusie Jezusie”. Kol 3 dodaje, że umarli, ale i razem z Chrystusem powstałi z martwych (ww. 1—3), że zwlekli z siebie dawnego człowieka, a przyoblekli nowego, który wciąż się odnawia (ww. 9—10). Podstawą jednak tej przemiany ze śmierci do życia jest Ofiara Jezusa Chrystusa; ona umożliwia to przechodzenie ze stanu „umarłych” sprawom Bożym do stanu „żywych” (2 Kor 5, 12—15).

W sposób szczególny 2 Kor 5, 15 uwypukla cel przemiany, będącej owocem zadośćuczynnej śmierci Chrystusa: „za wszystkich umarł Chrystus po to, aby ci, co żyją, już nie dla siebie żyli, lecz dla Tego, który za nich umarł i zmartwychwstał”. Co chce powiedzieć św. Paweł tak formułując cel zamysłu Chrystusa? W Rz 4, 25 Apostoł wskazuje usprawiedliwienie ludzi jako skutek Ofiary Jezusa Chrystusa, w 2 Kor 5, 25 — sprawiedliwość odkupionych, a więc świętość ich przed Bogiem; jeszcze inaczej określi cel zbawienia w Rz 14, 8 — co pokażemy niżej. Tu, w 2 Kor 5, 15, Apostoł nie wymienia wprost dóbr wysłużonych przez Chrystusa Jego Męką i śmiercią. Tekst jednak ich znajomość zakłada: np. w określeniu *hoi zōntes* (=żyjący) zawarta jest myśl o pojednaniu z Bogiem i obdarzeniu wiernych nowym życiem. 2 Kor 5, 15 uwypukla przede wszystkim fakt zaistnienia możliwości nowej egzystencji wierzących, egzystencji, która ześrodkowuje życie nie na sobie, lecz cała skierowana jest na Pana¹¹: „Chrystus umarł i zmartwychwstał po to, aby... żyli nie dla siebie, lecz dla Tego, który za nich umarł i zmartwychwstał”. Tekst kładzie akcent na odpowiedzi odkupionych: dzięki Chrystusowej śmierci „za nich (za wszystkich)” i dzięki Jego zmartwychwstaniu, zostali oni uzdolnieni, a zatem obdarzeni jakąś mocą, do odwzajemnienia się także całkowitym oddaniem się Temu, który za nich — i dla nich — całkowicie się wydał. Wyrazem tego odwzajemnienia (można powiedzieć: formą oddania się Panu) jest życie „dla Niego”, nie dla siebie, czyli proegzystencja „dla Pana”. Zatem Chrystus, który wydał się i zmartwychwstał „dla drugich” wykonując wolę Ojca do końca, tym swoim całkowitym oddaniem się — i Ojcu, i ludziom — uzdolnił wierzących w Niego do wydawania się „dla Niego” jako Pana, obdarzył możliwością oddawania się Jemu podczas — i poprzez — całe życie doczesne.

3. Rz 14, 7—8 o życiu i śmierci „dla Pana”

Paralelny do 2 Kor 5, 15 tekst Pawłowy podobnie, choć nie tak samo, mówi o proegzystencji chrześcijanina: „nikt zaś z nas nie żyje dla siebie i nikt nie umiera dla siebie: jeżeli bowiem żyjemy,

¹¹ Por. C. K. Barret, dz. cyt., 169.

zyjemy dla Pana; jeśli zaś umieramy, umieramy dla Pana. I w życiu więc, i w śmierci należymy do Pana (*tou Kyriou ésmen*)” (Rz 14, 7—8). Tekst umieszczony pośród wskazań Apostoła dotyczących wzajemnych stosunków między chrześcijanami, szczególnie pomiędzy tzw. mocnymi i słabymi w wierze (por. Rz 14, 1; 15, 1), akcentuje związaną wiernych z Chrystusem: *tou Kyriou ésmen*, co znaczy: „do Niego należymy”, „Jego jesteśmy”. W w. 9 słyszymy uzasadnienie tej zależności od Chrystusa: „po to (bowiem) Chrystus umarł i powrócił do życia, by zapanować tak nad umarłymi, jak nad żywymi”. Śmierć i zmartwychwstanie Chrystusa są tu więc wskazane jako podstawa Jego władztwa nad żywymi i zmarłymi. Przez dzieło odkupienia wszyscy ludzie zostali Chrystusowi przyporządkowani¹². Bóg Go bowiem „wywyższy” po Jego unizieniu i uczynił Panem świata, władcą wszystkich żyjących i także umarłych (por. Flp 2, 9.11; Kol 1, 18)¹³. Można powiedzieć, że ten Nowy Izrael, jakim są odkupieni przez Chrystusa, podobnie jak Izrael ST, który dzięki Przymierzu stał się własnością Jahwe i przestał tym samym wyłącznie należeć do siebie, że ten Izrael NT także nie należy do siebie, lecz dzięki Ofierze Chrystusa, nazwanej Nowym Przymierzem Boga z ludźmi, jest własnością Pana¹⁴. I w tej zależności od Chrystusa, w tym istnieniu „dzięki Niemu” tkwi racja i potrzeba życia „dla Niego”.

Jest prawdą, że ani życie fizyczne, ani śmierć nie należą do człowieka jako istoty stworzonej i także od niego nie zależą. Tym bardziej życie duchowe, życie łaski od niego nie zależy. W teologii Pawłowej życie duchowe ukazane jest jako ciągłe zmaganie się, ciągłe umieranie sobie, złym skłonnościom, a zmartwychwstanie do coraz pełniejszego życia — życia z Bogiem; jako udział w śmierci i zmartwychwstaniu Chrystusa. Cała egzystencja człowieka (istoty fizyczno-zmysłowo-psychicznej) jest Chrystusowa¹⁵. Jemu, Chrystusowi, wszystko zostało oddane przez Ojca. Wierzący w Chrystusa, chrześcijanin, to człowiek, który prawdę o całkowitej zależności od Chrystusa (por. Flp 2, 4—11) przyjmuje i nią usiłuje żyć, który wierzy, że żyje w doczesności dla Boga dzięki Chrystusowi, dzięki Jego Ofierze i który także poprzez tę doczesność, poprzez nieustanne napięcie między dążeniem ciała i ducha (por. Rz 8, 1—13), coraz pełniej żyje dla Chrystusa. Wyrazem więc życia „dla Pana”, „umierania dla Pana” — wyrazem proegzystencji chrześcijanina — jest

¹² Por. H. Schlier, *Der Römerbrief (Herders Theologische Kommentar zum NT, 6)*, Freiburg 1977, 409; K. Romaniuk, *List do Rzymian (Pismo Święte Nowego Testamentu, 6, 1)*, Poznań 1978, 263.

¹³ Por. A. Viard, *Épître aux Romains (La Sainte Bible 11, 2)*, Paris 1951, 149.

¹⁴ Por. K. Romaniuk, *List do Rzymian, dz. cyt.*, 262; tegoż autora *Motywacja napomnień moralnych w listach św. Pawła*, *Studia Biblijne* 25 (1971) 55.

¹⁵ Por. C. K. Barret, *dz. cyt.*, 260.

ontyczne ukierunkowanie: skierowanie wszelkich dążeń, pragnień, poczynań „na Chrystusa”, szukanie sensu życia „w Nim” — uznany za Pana — szukanie także sensu końca życia, czyli sensu śmierci¹⁶.

4. Podsumowanie

Reasumując to, co wyżej powiedziano o 2 Kor 5, 15 i Rz 14, 7—8, możemy sformułować następujące wnioski:

1. Proegzystencja chrześcijanina, jego „życie dla Pana” wynika z jednej strony z proegzystencji Jezusa Chrystusa, Syna Bożego, z Jego życia „dla Ojca” (relacja pionowa) i zarazem „dla człowieka” (relacja pozioma). Proegzystencja wierzącego korzeniami tkwi w całkowitym oddaniu się Chrystusa Ojcu, w pełnym wykonaniu Woli Ojca do końca, aż do oddania życia za braci przybranych. Z drugiej strony, proegzystencja wierzącego — jego życie „dla Chrystusa” — jest następstwem faktu uzyskania przez Chrystusa od Ojca władztwa nad wszystkimi ludźmi, których On swą Ofiarą, jako Nowym Przy-mierzem, odkupił.

2. Proegzystencja jest darem wysłużonym przez Jezusa Chrystusa dla człowieka i danym człowiekowi. Jest darem, który uzdolnia człowieka wierzącego do dawania odpowiedzi Panu przez całe życie, przez ukierunkowanie tego życia „na Niego” i przez ciągłą śmierć wszystkimu co nie-Chrystusowe, a coraz pełniejsze życie życiem łaski.

3. Postulat umierania Grzechowi pojętemu jako potęga, by żyć „dla Pana”, nie jest jedynym wnioskiem moralnym, który z omawianych tekstów możemy wyciągnąć. Solidarność z Chrystusem pociąga za sobą także zgodę na wypadek graniczny, jakim może być śmierć dla Chrystusa, męczeństwo. Na taką śmierć w pierwszym rzędzie wystawieni są Apostołowie, których „Bóg wyznaczył jako ostatnich, jakby na śmierć skazanych” (1 Kor 4, 9), którzy ciągle są „wydawani na śmierć z powodu Jezusa” (2 Kor 4, 11), noszą nieustannie w sobie „konanie Jezusa” (2 Kor 4, 10). Wyprzedzające śmierć udreki życia apostołskiego otrzymują od św. Pawła podobne określenie: „każdego dnia umieram” (1 Kor 15, 31; por. 2 Kor 1, 9n; Kol 1, 24)¹⁷.

4. Ten dar proegzystencji, będący możliwością życia „dla Pana” jest dany przez Jezusa Chrystusa każdemu człowiekowi. Chrystus bowiem umarł *hypèr pánton*, czyli za wszystkich i dla wszystkich. Wszyscy ludzie, każdy człowiek z osobna, mogą „żyć dla Pana”; jako odkupieni Jego Krwią są wezwani i zarazem uzdolnieni do takiej proegzystencji.

¹⁶ Por. A. Jankowski, *Eschatologia biblijna Nowego Testamentu*, Kraków 1987, 169.

¹⁷ Por. A. Jankowski, *Eschatologia...*, dz. cyt., 170.

5. Motywem wydania się Jezusa Chrystusa „za wszystkich” była Jego miłość ku Ojcu, która wyraziła się w umiłowaniu ludzi, w wydaniu się dla nich i za nich. Życie chrześcijan „dla Pana” ma być także odpowiedzią na Jego miłość¹⁸. Wzorem Chrystusa ta odpowiedź musi wyrazić się w konkretnej postudze drugimi (por. 2 Kor 5, 18)¹⁹. Omawiane teksty tego aspektu proegzystencji chrześcijan, jako życia „dla innych”, nie podkreślają, a w każdym razie wprost nie podkreślają. Zawarty jest on jednak bezspornie w samym sformułowaniu „dla Pana”, a więc dla Chrystusa — Głowy Ciała, jakim jest Kościół, a także dla Chrystusa pojętego całościowo, jako Ciało eklezjalne²⁰.

**«NOUS VIVONS POUR LE SEIGNEUR, NOUS MOURONS
POUR LE SEIGNEUR...»**

**St Paul de la proéxistence du chrétien
dans le 2 Cor 5, 15 et le R 14, 7—8**

La question sur l'actualité de la proclamation de Jésus Christ pour le monde d'aujourd'hui était la cause de présenter l'existence de Jésus Christ comme sciemment orientée vers Dieu et vers l'homme — „pour Dieu” et „pour l'homme”. L'expression „proéxistence” n'est pas biblique, mais son contenu est connu dans la Bible, et se renferme partiellement en le verbe *pro-orizo*. Dans les textes 2 Cor 5,15 et R 14,7—8 St Paul souligne la nécessité de diriger par le chrétien la vie et la mort vers le Seigneur, de vivre „pour le Seigneur”. L'Apôtre fonde cette nécessité sur l'oeuvre salvatrice du Jésus Christ, par lequel Lui (1) s'était fait le Seigneur de chaque homme et tout le monde (R 14, 7—8) et (2) a comblé le chrétien (les hommes) de possibilité d'orienter sa vie et sa mort „pour Lui” — „pour son Seigneur” (2 Cor 5, 15).

¹⁸ Por. H. Langkammer, *Teologia Nowego Testamentu*, cz. II, Wrocław 1984, 116—117.

¹⁹ Por. A. Nossol, *Chrystologia Karola Bartha*, dz. cyt., 122; H. Schürmann, *Jesu ureigner Tod*, dz. cyt., 104 nn.

²⁰ Por. H. Langkammer, *Etyka Nowego Testamentu*, Wrocław 1985, 163.